

Рада Михайлова
(Київ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ ЛІТОПИСНОЇ БОЛОХІВЩИНИ

Уже близько двох століть історія Болохівської землі є предметом наукового вивчення¹.

На відзначені в літописі під 1150, 1231, 1235, 1241, 1257 роками² землі Болохівського князівства вперше звернув увагу російський історик М. Карамзін. Проаналізувавши відомі на той час писемні джерела, він вказав на їхнє ймовірне розташування між сучасною Волинню та Пониззям (від XIV ст. – Поділлям)³, у давньоруський час – прикордонних територій Київського та Галицько-Волинського князівств. Послідовники М. Карамзіна, які зацікавились минувиною краю – Н. Мовчанівський (1852–1906), О. Андріяшев (1868–1939), М. Біляшівський (1867–1926), М. Дашкевич (1852–1908), І. Лінніченко (1882–1926), М. Грушевський (1866–1934), систематизувавши відомі їм пам'ятки, відзначали Болохівщину як цілісний масив із власними соціально-політичними, економічними, правовими, адміністративними та культурними рисами. Вони окреслили економічні засади та соціальний устрій цього краю, звернули увагу на характерні риси політичної суверенності, значну роль місцевого нобілітету, активну внутрішню

та зовнішню торговельно-економічну практику, мобільну посередницьку торгівлю, боротьбу з представниками офіційної влади, у тому числі – Романовичами. Болохівців відрізняла військова спроможність та значний творчий потенціал, який виявив себе в будівництві та ремеслах. Сучасні дослідження, розгорнуті від Південно-Східної Волині та Поділля до межиріччя Південного Бугу, Случі та Горині, нині – суміжних районів Хмельницької, Житомирської, Рівненської та Вінницької областей, підтверджують такі висновки попередників.

У 1873–1884 роках професор Київського університету святого Володимира М. Дашкевич, ґрунтуючись на фактах Галицько-Волинського літопису, оприлюднив низку робіт про Болохівщину⁴, у яких стверджував про існування болохівських міст – Бозька, Болохова, Губина, Деревича, Кудина, Меджибожа. Таке відкриття спонукало іншого київського професора В. Антоновича дослідити ці об'єкти на місцях. Зокрема, він здійснив археологічну розвідку літописного Губина на річці Случ (тепер – у Житомирській області), підтвердивши думку М. Дашкевича про Губин як одне із центральних міст Болохівського князівства. Результати

його подальших дослідів міст та городищ Болохівської землі увійшли до розгорнутої праці «Археологическая карта Волынской губернии», приуроченої до XI Археологічного з'їзду в Києві⁵. Щодо Подільської губернії таку саму роботу здійснив Є. Сіцінський⁶.

Зазначимо, що літопис згадує вісім населених пунктів: Дядьків, Губин, Деревич, Кобудь, Кудин, Городок Бозький, Меджибіж, Болохів. Сучасні дослідження до них додали низку городищ, селищ та міст, серед яких – Райківці, Колодяжне, Городище під Шепетівкою, Городище на р. Згар, Полонне, Ізяславль, Теліженці (Городець), Дорогобуж, Звягель, Ушиця, Бакота, Кам'янець; усього зафіксовано та описано 27 городищ, 51 селище і 23 могильники⁷. У Послужчі виявлено 23 міста, на Південному Бузі – 20, у Погоринні – 10⁸. Історію багатьох з них за архівними документами Польщі, Росії та України можна, подекуди, простежити від XV до XX ст.⁹

Археологічні дослідження, які проводили в Райківцях, Колодяжному, Городищі під Шепетівкою, Городищі на р. Згар, Полонному, Ізяславлі, Теліженцях, Дорогобужі¹⁰, Звягелі¹¹, Кобуді, Губині¹², Меджибожі¹³, свідчать про потужну, розумно продуману і сплановану фортифікаційну систему болохівських міст, возведення яких потребувало знань, умінь та залізної організації. Оборонно-захисні споруди мали літописні гради – Губин, Ікобудь, Дядьків, Меджибіж (Межибож'є), Деревич, Бозьк, Городець. Інженерно-будівельна техніка болохівців дозволяла споруджувати не тільки високі земляні вали та кам'яні стіни з приміщеннями-клітями, а й греблі, адже більшість болохівських міст були розташовані на берегах річок, якими пронизано всю територію Поділля. Ці річки (Ров, Згар, Дунеч, Снивода, Домаха, Ікава, Карапець, Лядава, Мощениця, Гніма) оточені непрохідними болотами, розливались в озера. Північну частину та північний схід перетинав Бог, а південні кордони – Південний Буг, Тетерів, Снивода, які утворювали водорозділ з Київською землею. На заході природні кордони утворювали Случ, Ікопоть, Хомора, Бужок.

Річкові заплави – це характерний ландшафт болохівських міст. Зокрема, городище Губин, побудоване на гігантському мисовому виступі, утвореному річками Случ та Ладика, має форму еліпса. Поділене на чотири частини (чотиридолне) городище з напольної сторони було укріплено рядами валів і ровів. Традиція такого будівництва зберігалася і надалі¹⁴, ускладнюючись та вдосконалюючись.

У давньоруський час із чотирьох фортець як справжній форпост державного значення сформувалося місто Болохів, яке вважають політично-адміністративним центром болохівських міст¹⁵. На думку більшості дослідників, воно було розташоване на місці сучасного містечка Любар Житомирської області, назва якого змінилася за часів князів Любартовичів¹⁶. Відзначимо, що й нині планувально-просторова організація оборонних споруд Болохівщини, будівельна виразність їхніх форм викликає захоплення сучасників, а складна історія його міст віддзеркалює долю всієї Болохівщини, одним із провідних питань якої є роль у давньоруських державотворчих процесах.

М. Дашкевич свого часу визначав Болохівщину як автономне утворення, яке лише формально відносилось до Волинського князівства, а згодом і до Галицько-Волинської Русі. Сучасні дослідники відносять її до нової територіально-політичної спільності із центром у Болохові, яку очолили літописні «болохівські князі», що не визнавали над собою влади сусідніх князів, у тому числі й Данила Галицького¹⁷. Інші називають болохівські землі «буферним» утворенням, у якому переплелися інтереси Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств¹⁸.

Безумовно, ці території разом з іншими пережили еволюцію політичного устрою від початкової централізації Київської Русі до феодальної роздробленості, коли виникло чимало напівдержавних формувань із перехідними рисами старих і нових форм господарювання та політичного устрою.

Судячи з літописних посилань, а також археологічних матеріалів, головним дорадчим органом на болохівських землях було віче, похідне від слов'янських традиційних племінних зібрань, на яких шляхом обговорення («віщування») вирішували громадські справи. Відомо, що за феодальної роздробленості роль віче посилилась у політичному та економічному житті городян¹⁹, а постійні згадки в літописі болохівських князів свідчать про пріоритетні позиції в таких процесах представників колишньої племінної верхівки, очільників «старих родоводів», які залишались носіями традицій додержавного часу, сформованих у надрах племінних союзів.

На думку дослідників, напередодні утворення Київської Русі могутній та авторитетний волинсько-дулібсько-бужанський союз охоплював землі майбутньої Болохівщини, а в певних ареалах відчутними були впливи об'єднань деревлян, уличів та тиверців. Патрі-

архальна місцева знать відіграла тут суттєву, якщо не провідну роль, яку поширювала не лише на політичні, а й на економічні ділянки тогочасного права. Вигідне розташування Болохівщини на одній із середньовічних центральних міжнародних магістралей сприяло одержанню колосальних торговельних прибутків та мита. Болохівщина була частиною загальноєвропейської торговельно-економічної системи²⁰. Не випадково її землі відзначено на відомій карті торговельних та стратегічних пунктів Європи та Сходу Ідрісі, датованій 1154 роком²¹. Болохівці мали розвинуті зв'язки з економічними центрами Візантії, спілкувалися з польськими, чеськими, угорськими королями, вмiли домовлятися з татарськими ханами. Про такі ділові й дипломатичні якості болохівців неодноразово згадували й літописці. Відтак, коли на багатих і залюднених землях Пониззя-Болохівщини зійшлися територіальні, політичні та економічні інтереси Київського, Галицько-Волинського та Чернігівського князівств, такі обставини зробили ці землі об'єктом приватновласницьких бажань та претензій нових князівських династій та іноземних загарбників.

Імовірно, на болохівських землях зберігалися і давній адміністративно-господарчий поділ, і система військової оборони разом з дружинними формуваннями, і налагоджений зв'язок та усталена податкова служба. Укорінені на місцях, вони були використані князями нової правлячої верхівки, яку від X ст. уособлювали київські зверхники. Отже, протистояння відбувалось між галицько-волинськими, київськими та чернігівськими князями²², представниками місцевих династій та зарубіжних загарбників. На тлі прагнень придушити будь-які спроби місцевого суверенітету з боку офіційної влади відбувались процеси розкладу общини, світоглядно-релігійних змін, зрушень традиційного укладу.

Господарство населення, яке мешкало на цих теренах, – колишніх членів племен дулібів, волинян, бужан, судячи з археологічного матеріалу, базувалося на вирощуванні злакових – хлібних та технічних культур – пшениці, жита, проса, гречки, льону, коноплі. В XI–XII ст. ці культури висунулися на перший план²³ і стали стратегічним ринковим продуктом. Істотну роль, отже, відіграло сільське господарство, яке вели окремими дворами, та скотарство. В індивідуальному господарстві та водночас у торговельних обмінах використовували мисливську здобич –

дичину, адже значну частину тогочасних територій Болохівщини займали густі ліси. Широковідомо, яким попитом користувалися шкурки хутра із давньоруських земель на європейських та азіатських ринках. Примітно, що особливим умінням вилловлювати диких звірів (білку, куницю, бобра, зайців, лисиць, вовків, лосів), птахів (тетеревів, глухарів, гусячих, качиних) та рибу болохівці славились і в подальші часи.

Вивчаючи етапи розвитку літописного краю, М. Дашкевич малює антропологічний портрет його мешканців, який співвідносить із українцями. Їхній побут він характеризує як типовий і традиційний для місцевих селян упродовж багатьох століть²⁴. Це підтверджують і дані сучасних розкопок. Болохівці жили в наземних житлах зі стінами, каркас яких утворювали стовпи, усередині яких знаходилась ґрунтова долівка з глинобитною піччю, характерною для більшості поселень Давньої Русі²⁵. Відкрито також великі двоповерхові зрубні будівлі, де верхня частина служила житлом, а нижня призначалась для прислуги та зберігання продуктів. Вважають, що такий тип жител належав заможним болохівцям, представникам місцевого нобілітету²⁶.

Слов'янську належність населення болохівських земель підтверджують ремісницькі вироби XII–XIII ст. Так, зокрема, у групі металевих виробів, окрім знарядь праці, інтерес становлять різноманітні прикраси – срібні браслети, скроневі кільця, колти, рясна, медальйони, прикрашені черню, позолотою, ажурною філігранню. Вони є художніми витворами, характерними саме для слов'янського вжитку²⁷. Традиційні технічні та технологічні прийоми, які застосовували при виготовленні таких прикрас, можна простежити на давньоруських теренах Волині та Поділля від IX до XIII ст., а за рамками давньоруського часу – як південно-західну художню традицію – аж до XV ст.²⁸ Їхня кількість та різноманітність є також своєрідним показником високого і поважного місця жінки в болохівському суспільстві.

У прямому зв'язку з ювелірним ремеслом розвивалось і зброярство, центри якого також існували на Болохівщині²⁹. Про це свідчить стилістично близьке до ювелірних прикрас оздоблення мечів XI ст., знайдених на Хмельниччині та на Рівненщині – в Карабчієві та Дорогобужі³⁰, наверхі булави та кістені, якими користувались давньоруські вояки. Подібні речі знаходили в багатьох давньоруських містах, наприклад, Василеві, Воїні, Старій Рязані³¹.

У мирний час болохівці були будівельниками і землеробами, ремісниками і торговцями, мисливцями і рибалками, у часи військової загрози вони перетворювалися на воїнів, які стіною ставали на захист своїх домівок. Військо болохівців, як показують археологічні знахідки, мало піхоту й кінноту. А зважаючи на те що за доби середньовіччя кінська зброя та спорядження вершника коштували дорого, можна судити і про високий рівень достатків болохівських військовиків. Археологічні матеріали та спостереження краєзнавців дають можливість говорити також і про деякі подробиці їхніх військових буднів. Так, на думку дослідників, походи дружин відбувались узимку, тому що тільки по кризі можна було перейти річки та озера, болота та лісові хащі³². Поранених, як свідчать археологічні знахідки, лікували та навіть оперували: у нашаруваннях XII–XIII ст. знаходили залізні пінцети, скальпелі, гачки, затискачі, які предметно ілюструють медично-знахарську обізнаність і досконалу лікувальну справу болохівців, у якій вбачають навіть імовірне існування польової хірургії³³.

Примітно, що «знахарська» основа утворює певний зміст і в етимології слова «Болохівщина». Мовознавці вважають, що назва «болох» належить до лікувальної рослини *boloch* або *Caltha palustris* («калюжниця болотяна»), яку застосовували знахарі та ворожбити. За іншими тлумаченнями, назва «Болохівщина» походить від особового імені «Болохъ», що є скороченим варіантом давньослов'янського двоосновного антропоніма «Болеславъ». Цей антропонім є характерним у формі *Bolech* і зустрічається переважно в західнослов'янських мовах. Відповідний ономастикон зафіксовано в новгородських землях – «торговельній республіці» Давньої Русі, із якою в Болохівщині було чимало спільного: обидві були розташовані на міжнародній трасі Північ – Південь, обидві були своєрідними «вільними економічними зонами» середньовіччя, обидві мали економічний ухил до транзитної торгівлі. У ділянці соціально-політичного устрою в обох значну вагу мали боярські елементи та торговельно-купецька еліта. Власне, з торговельно-економічними прошарками були, очевидно, пов'язані печатки для скріплення угод та великі медальйони-обереги, призначені для охорони мандрівника від злих сил, із зображенням святого Михаїла, патрона європейських елітарних торговельних кіл. Саме воно прикрашає печатки з Ізяслава та Пересопниці (на прямокутній пластині роз-

мірами 16 мм × 17,5 мм, печатка з тотожним зображенням з колекції А. Фрідріха). У скарбі 1970 року із с. Городище Деражнянського району Хмельницької області, який вмщував 230 екземплярів прикрас, святого Михаїла зображено на позолоченому медальйоні-змійовику типу «чернігівської гривні» Володимира Мономаха. Загальна кількість речей у згаданому скарбі спонукає до припущень, що ця скарбниця, не виключено, належить верхівці болохівського управлінського угруповання, адже ніяк інакше неможливо пояснити кількісний вміст цього скарбу – в інших випадках накопичення досягають тридцяти екземплярів прикрас, а найчастіше вони вмщують по кілька срібних виробів. Характерно, що польські дослідники вважають факт заховання скарбів X–XIII ст. свідченням діяльності купців³⁴, на відміну від вітчизняних учених, які дотримуються версії не про економічні, а політичні причини заховання скарбів³⁵.

Таким чином, хоча зазвичай речі із зображенням Михаїла намагаються віднести до конкретних осіб з князівських родин, не варто забувати, що цей образ був знаком належності до торговельно-економічного активу. Його члени діяли на міжнародній трасі від Візантії до Північної Європи, на Сході, в Індії, Китаї. У XII–XIII ст. образ цього святого перетворився на геральдично-емблематичний, подібно до образу святого Георгія на гербі Генуезького банку, який від XIII ст. впізнавали по всій Європі. Церкви та божниці на честь святого Михаїла будували впродовж IX–XVIII ст. у торговельних центрах, «вузлових» пунктах, транзитних точках, перевалах, формуючи своєрідну «мережу» від Сходу до Русі, від Русі до Європи. Розставлені на трасі, вони вказували на осередки та притулки, де гості-торгівці могли зупинитись на перепочинок³⁶.

Саме до цього активу належали й непокірні «князі болоховські», згадані на сторінках давньоруських літописів у розпалі жорсткої і кровопролитної боротьби, яка посилилася в XII–XIII ст. Літопис описує великодушність Данила Галицького у відносинах з ними, що, правда, на сторінки галицько-волинської хроніки потрапила і оповідь про похід військових загонів Данила, які спалили та зруйнували 1241 року сім болохівських міст, у тому числі – Губин, Кобуд та Звягель. Разом з воєводою Кирилом, який привів 3000 піших та 300 кінних воїнів, князь «кинувся в землю Болохівську» з намірами покарати їх за угоду з татарами, на бік яких начебто перейшла болохівська боярсько-князівська адміністрація.

Нищівного удару, як традиційно вважають науковці, Болохівщині завдали в 1259 році війська хана Бурундая. Але якщо згадати про дипломатичні маневри Данила Галицького в Золотій Орді у військовій ставці Батия, то можна здогадатися, що саме вплинуло на ситуацію, спочатку сприятливу для стосунків болохівців з татаро-монгольськими ханами, та, раптом, різко протилежну. Імовірно, галицький князь пообіцяв монголо-татарським баскакам торговельні дивіденди від Болохівщини, якщо «непокірні князі» будуть усунуті, адже самотужки Данило подолати їх не міг, незважаючи на всі каральні експедиції.

Хто ж стояв за літописною назвою «князі болоховські»? Їхнє походження, ступінь родичання з іншими князівськими родами, імена, кількість – невідомі. Літописець розповідає про них як про рід збіднілих, васально залежних князів, яких у 1235 році Михайло Всеволодович Чернігівський та Ізяслав Мстиславич звільнили з полону Данила, назвавши «братами». Деякі науковці вважають їх нащадками Олега³⁷, Рюриковичами, двоюрідними братами Михайла Всеволодовича з роду Ольговичів (Андрій, Іван, його син Василь та Гаврило Мстиславич)³⁸, інші дослідники – представниками роду Олега-Михайла Святославича Чернігівського³⁹. М. Дашкевич свого часу стверджував, що вони були виборними князями старого, дорюриковського типу, які приймали важливі рішення колегіально, громадою. Таку версію підтверджує аналіз особливостей укладу та повсякдення мешканців Болохівщини, і власне пояснює, чому «болохівські князі» знаходились під впливом місцевих бояр⁴⁰. До подібних висновків спонукає аналіз речей з Болохівських скарбів, зокрема, наявність у скарбі 1970 року шести перснів-печаток, архаїчних за формою та традицією вжитку, аналог яким знайдено в Ізяславському скарбі того ж часу, належному до середовища місцевого нобілітету.

У складі Болохівського скарбу 1970 року знаходились: а) золотий перстень із шестикутним щитком, на якому гравійовано знак Рюриковичів⁴¹; б) срібний позолочений перстень з аналогічним знаком, розташованим у ромбічному полі⁴²; в) срібний перстень зі щитком, прикрашеним контурною черню у вигляді геометричного орнаменту⁴³; г) срібний перстень із шестикутним щитком та черневим декором у вигляді лози⁴⁴; д) перстень із шестикутним щитком з орнаментом у вигляді котячого хижака, схожого на гепарда (дві ноги, загнутий хвіст, плямистий тулуб)⁴⁵;

е) перстень із шестикутним щитком з літероподібним знаком⁴⁶. Художня стилістика цих перснів однакова, вони виконані за загальним замовленням, імовірно, одним майстром у місцевій майстерні, на що вказує однотипна композиція з декором зооморфними та літероподібними мотивами, орнаментация зі сталих елементів (лозоподібна «розірвана хвиля», «напівкрин», «хрести», «напівхрести»), спільні технічні засоби та прийоми (гравіювання тонким різцем пунктирного сліду черні у вигляді насічки на периферійних ділянках)⁴⁷. Найскладнішим за конструкцією є перстень із князівським знаком, де ромбічну фігуру вписано у квадрат, а щиток з'єднується дужкою з ромбічними фігурами та з хрестами на черневому тлі.

Саме цей перстень деякі дослідники відносять до онуків Олега Святославича⁴⁸. Водночас персні з геральдичними звірами відносять до представників боярських родів⁴⁹, хоча зображення барса або гепарда пов'язує їхню тематику з геральдичними емблемами володимиро-суздальських князів (вона присутня на щиті святого Георгія, патрона династії на рельєфі Георгіївського собору в Юр'єві-Польському). Знаки незооморфного характеру вважають князівськими тамгами⁵⁰. Загалом тематична невизначеність та відмінність образів на цих печатках від офіційних взірців дозволяє тлумачити їх як шлях формування місцевої геральдики, знаків належності боярам. Так, гепард – хижак з родини котячих, зображений на двох перснях, тяжіє до традицій тотема, характерного для первісно-общинного ладу, за існування якого зароджувалася мова символів⁵¹. Вірогідно, у притаманній традиційній системі вірувань на основі тотемного родового мислення прагнула зберегти свою владу над громадою місцева знать. Варто також зауважити, що тут вона перегукується із символікою представників кочівницьких угруповань, які мешкали на теренах давньої Русі, у тому числі у Пониззі. Літери на перснях-печатках у свою чергу мали тематичну тождність із літерами товарних пломб, зокрема дорогиченських. Отже, сюжетно-тематична спрямованість перснів-печаток дає підстави говорити про їхню приналежність до місцевої старої знаті та нових немісцевих зверхників, об'єднаних, найімовірніше, економічними інтересами.

Назва «болохівські князі» у такому випадку набуває змісту узагальнення. Невипадково серед болохівських князів літопис називав і Олександра Белзького, двоюрідного брата Галицького князя, і боярина Гліба Зеремеевича, який виступає то на боці Мстислава, то угор-

ців (1231), то Данила (1234). Болохівським князем літописець називає й боярина Доброслава Судича, «попова онука», який увійшов до столичної Бакоти і забрав усе Пониззя без князівського дозволу (1241).

Відтак, об'єктивною є думка, що болохівські князі були вихідцями з місцевого земського середовища, проводирями міських общин верхів'їв Західного Бугу, які очолили боротьбу за політичну самостійність. Водночас дещо упередженим є заперечення їхньої належності до Рюриковичів та бояр нової формації, адже Рюриковичами могли вважати себе і непрямі нащадки, які зображували на шестикутному щитку їхні знаки. Ускладнює питання й те, що нова знать у політичних інтересах могла родитися з нащадками старих місцевих родів, які, між іншим, мали родичів і серед візантійської та європейської аристократії⁵².

Суміжним із попереднім є питання етнічної приналежності болохівців. Воно віддавна цікавило дослідників: про це свідчать статті А. Петрушевича, В. Антоновича, І. Лінніченка, які висловлювали припущення щодо зайшого волоського (румунського) населення Болохівщини⁵³, що в 40-х роках ХХ ст. викликало бурхливу дискусію. Заявлена в 1942 році румунським істориком О. Болдуром версія щодо романського походження болохівців офіційно була відхилена, однак неофіційно вона продовжує побутувати⁵⁴. Своєрідно на це питання відповідає сучасний російський дослідник О. Майоров, який вважає, що волохи могли потрапити в залежність (під владу) до галицького князя, платити йому данину і навіть підкорятися князівському суду. На підтвердження автор наводить дані археологічних досліджень – існування на півночі сучасної Молдови в с. Мерешівка Окницького району укріпленого городища, яке за параметрами відповідає пам'яткам Галицької Русі домонгольського часу.

Попри це питання щодо волохів остаточно не вирішене. Назва «волохи», яким О. Болдур означав болохівців, в етнолінгвістичних дослідженнях має досить конкретне визначення. Загалом до волохів відносять предків усіх східнороманських народів, мешканців півночі Балканського півострова та Карпатських гір, етнічну основу яких становили ілліро-фракійські скотарські племена, романізовані в перші століття н. е. Від VI ст. вони активно контактували зі слов'янами, які розселилися в цьому регіоні в VI–VII ст., а також із неслов'янським населенням Далмації (що відомо з договору Дубровника із Сербією). Назву це населення

отримало від німецького *Walch*, яким німецькі купці умовно вирізняли романське населення Балканського півострова з-поміж інших мешканців. Така назва закріпилася в сербських, болгарських та інших джерелах, у тому числі й давньоруських, також через германське посередництво. Однак від IX ст. під назвою *Walch* розуміли не так румунів, молдаван та італійців (римлян), як «латиноналежних» європейців православного віросповідання. Отже, назва «волохи» суто поверхова, зовнішня, вона відображає стороннє бачення ситуації. У XII–XIII ст. колишні *влахи-волохи*, можливо, були вже не етносом, а угрупованням, у якому економічні та політичні інтереси базувались на родинно-сімейних стосунках та спільній православній ідеології. На поверховий погляд, на цей час до їхнього числа могли потрапити очільники колишніх дулібсько-волинянсько-бужанських племен, які все більше втрачали позиції і шукали способів захисту шляхом об'єднання із представниками могутніших еліт, наприклад білих хорватів, колись – одного з перших крупних східнослов'янських політичних об'єднань⁵⁵, а згодом – непримиренних ворогів нової київської влади у Прикарпатті.

Примітно, що М. Дашкевич, який наприкінці XIX ст. відійшов від історичної науки і активно займався мовознавством і літературознавством, знаходив і там додаткові аргументи на користь своєї гіпотези щодо слов'янського населення Болохівської землі⁵⁶. Сучасні матеріали додають ґрунтовності до висловлених М. Дашкевичем міркувань. Серед археологічних знахідок у болохівських землях знайдено багато речей, пов'язаних з язичницькими віруваннями слов'ян. На срібному браслеті з Болохівського городища зображено сцени язичницьких свят із танцями, ритуальним пригубленням питва з рогу, дресированими тваринами⁵⁷. Це у свою чергу дає підстави для розгляду тематики «волхвання», «волхвів» як можливого виду діяльності представницького прошарку місцевих спільнот Болохівщини. Узагальнено така «регіональна» назва могла вживатися як соціально-визначальна щодо болохівських князів, по суті – племінних вождів, які зазвичай виконували жрецькі функції. Традиційні вірування – перевірений інструмент управління суспільною свідомістю. Аналіз образів на давньоруських наручнях свідчить про їхню відповідність міфологічним персонажам широкого кола європейської спільноти додержавного періоду, у тому числі чехів та болгар. На наше переконання, істотну роль усередині

болохівського етнокультурного масиву відігравали західнослов'янські елементи, роль яких в історії Галицько-Волинської Русі вивчено надто мало, однак розвідки у цій ділянці дають підстави для подібних припущень та стверджень⁵⁸.

Про домінування слов'янських елементів та самоідентифікацію болохівського населення зі слов'янсько-давньоруською спільнотою свідчать предмети побутового вжитку, набори ювелірних прикрас. Риси матеріальної та духовної культури у XII–XIII ст. характеризують населення болохівських земель як спадкоємців волинян, які в давнину населяли її північну частину – верхів'я річок Горині та Тетерева, тоді як на південній мешкали нащадки уличів. Їхні спільноти на певному етапі пережили процеси злиття та зрощення. Про це, зокрема, свідчать матеріали пам'ятки с. Красне на Вінничині, де діяв ремісницький центр з металообробки⁵⁹. Ювелірні прикраси з болохівських територій свідчать про початкове переважаєння в них елементів, характерних для дулібсько-волинянської спільноти. Саме їхні модифікації ми бачимо в ремісничьому центрі уличів у с. Красне (вироби із зерню X – початку XI ст.). Далі ювелірні набори набувають рис, характерних для волинян часів їхнього входження до складу Київської Русі (вироби XI – початку XII ст. із плетеного та крученого дроту, великі зерневі намистини, «украплення» черневого декору). А завершують цей еволюційний ряд вироби загальноруського типу – колти з обнизью, колти з вісімкоподібною дровою каймою, відігнутокінцеві сережки, тринамистинні сережки «київського» типу, браслети-наручні. Їхнє поширення в XII–XIII ст. є по суті пристосуванням старих уявлень і художніх традицій до форм та стилістики нової мистецької культури. Місцеві майстри прагнуть адаптувати її до власних потреб, відштовхуючись від культури, яка існувала на цих теренах упродовж чотирьох століть, однак, усе ж, відходила в минуле. Старі риси закарбувались у виборі звичного матеріалу срібла, технологічних та технічних прийомів (лиття, кування, паяння, витягування дроту, скані, зерні та їхніх імітацій)⁶⁰.

Загальної складності у відповіді на питання етнічної приналежності болохівців додають також ті обставини, що частину населення цих земель, через активні міграційні процеси на шляхових магістралях, становили інші народи. На тлі слов'янського цемен-

туючого етнічного ядра діяли тюрки, германці, прибалти, євреї. На їхню присутність вказують відповідні знахідки речей, а також топонімічні назви. Ці етнічні прошарки мали власні соціально-політичні та економічні «ніші». Їхній кількісний відсоток серед населення, напевно, за деяких обставин коливався, однак загалом був відносно невеликим і не порушував монолітності всього соціокультурного масиву.

Окремо варто сказати про тюркські етноси, які, на думку деяких дослідників, мали суттєву роль. На той час це були половці та чорні клобуки, торки, кумани, які до того освоїли частину території Київської Русі у зв'язку з близько розташованими степами дикого поля, та від XIII ст. – татаро-монголами. Роль та впливи перших, на наш погляд, полягали в причетності до військово-охоронної справи, яка для кочівників була і професією, і способом життя. Їхні войовничі здібності використовували і болохівські князі, і Данило Галицький, і його чернігівські та київські суперники. У деяких тюркомовних народів сприймали також представників Сходу та Закавказзя, які представляли іноетнічні культури та традиції, однак мали відношення до виготовлення та зберігання зброї, тобто узагальнено – військової справи. У такий спосіб вони дійсно могли впливати на ситуацію та події в краї.

Частину населення становили бродники, берладники і так звані галицькі вигнанці, які в соціально-політичному плані формували єдиний конгломерат, у значній мірі, напевно, також тюркомовний. Вони мешкали за державними рубежами, не підкоряючись ні одному з правителів, і представляли досить вагомому військову силу⁶¹. Її продемонстрували загони з Бирладі, які надали допомогу Івану Ростиславичу Звенигородському, претенденту на галицький стіл, конкуренту Ярослава Осмомисла. Один з небагатьох представників офіційної влади Іван Ростиславич мав авторитет серед зазначених верств населення. За схильність до авантюризму та військову службу, яку оплачували дзвінкою монетою, його вважають першим давньоруським кондотьєром⁶². Після цієї події він отримав назвисько Берладник.

Що стосується татаро-монголів, то їхні впливи на цих землях відповідали загальній політиці Золотої Орди.

Після розгрому Болохівщини військами татаро-монголів болохівці, які зуміли врятуватись, відступили на Полісся та осіли у важкодоступних землях Турово-Пінського

князівства. Звиклі до життя в лісових хащах та на болотах, вони наче загубились на певний час у їхніх нетрях. До середини XIV ст. ми не маємо про болохівців ніяких відомостей, однак пізні середньовічні джерела починають знову їх згадувати. Як виявилось, вони зберегли не тільки свою ідентичність, а й бойову дієздатність. В описі 1552 року Вінницького замку йдеться про «болаховцев», які були його охороною. У розповіді про м. Лисянки 1622 року їх змальовують як майстерних мисливців і рибалок, а в оповіді про козаків Ніжинського, Полтавського, Прилуцького, Чернігівського полків 1640 року «болохівців» знову-таки виділяють серед усього загалу. На Запорозькій Січі «болоховник» – це обізнаний із секретами звіриних ловів спритний вмільй козак, який користується повагою товаришів-воjakів. Можна припустити, що в XIV–XVII ст., у часи, коли болохівці стали переселятись із Полісся повсюдно по Україні, певні прошарки серед них обрали військову діяльність. Іншим було важливо повернутися на старі землі, щоби вирощувати хліб⁶³.

Останнім часом Турово-Пінські землі, де на кілька століть знайшли свій притулок болохівські родини, називають батьківщиною князів Острозьких. Деякі дослідники вважають їх вихідцями саме з болохівського осередку, мотивуючи це тим, як цілеспрямовано князі Острозькі повертали на болохівські землі минулі свободи та економічне процвітання. Приставши до європейського шляху розвитку економіки, В. К. Острозький здійснив кроки з її лібералізації, увів «Руський закон» і тотальний податок, що призвело до швидкого економічного піднесення Поділля. Про зміни на болохівських теренах свідчать «Острозькі інвентарі» 1603, 1620, 1629 років, у яких названо тисячі прізвищ мешканців міст та селищ, залюднених болохівцями з Полісся⁶⁴. Їхній аналіз підтверджує заможний побут, володіння значною власністю, укріплення сільського господарства, зростання ремісничого виробництва, орієнтацію болохівців на європейські ринкові потреби.

Запровадження В. К. Острозького сприяли перетворенню місцевих зем'ян і бояр на українську шляхту. На тлі реформованої православної церкви було відновлено свободу віросповідання, адже разом з репатріантами з Полісся на колишні болохівські землі полинули поляки, литовці, євреї, німці, шведи, голландці та французи. Люди різних інтересів і діяльності – ремісники, лихварі, місіонери, лі-

карі, юристи, педагоги, поети, художники, мандрівники, підприємці формували нове соціо-етнокультурне середовище. Про нову економіку та професійну діяльність свідчать знахідки монетних скарбів XVI–XVII ст., у яких знаходили злоті, шилінги, талери, франки, марки, крони, флорени, дукати, празькі гроші. Фінансова система цього часу була мобільною і оперативною: широко застосовували економічні операції під угоди, кредити, заставу, оренду, працювали ломбарди.

Європеїзація входила до всіх сфер життя. Зростала освіта: завдяки зусиллям князів Острозьких відкрили школи, заснували Академію, вперше надрукували «донині небачені» книги. Докорінно змінився побут та одяг полян. З'явилися нові свята, розваги, дозволя.

Було засновано десятки нових міст і містечок⁶⁵, вулиці викладали бруківкою⁶⁶. Європейською новиною стало складання топографічних планів місцин та міст. Один з таких планів належав місту Острополю, відбудованому в 1576 році В. К. Острозьким на місці давнього болохівського городища, ймовірно, Кудина. За сорок років Острополь із військової фортеці виріс у велике місто, оточене двадцятьма шістьма хуторами, життєдіяльність яких забезпечувала самоврядна влада. Поділене за давньоруською схемою на Старе і Нове, місто за масштабами перевершувало тогочасний Луцьк: у старій частині діяли 976 господарств, у новій – 285. Будинки, переважно саманно-кам'яного типу, були розташовані за сотенно-десятковою системою. Щонеділі під стінами міста вирував ярмарок, у якому брали участь десятки торгових лавок. Головним на торгах був хліб – одвічний продукт та товар цього краю. У місті працювало 8 млинів, 22 кам'яні мучні кола та близько 10 питльованих. Остропільський хліб, крупи, борошно, збіжжя продавали в Любартові (Любарі), Костянтинові, Острозі та вивозили на європейські торги.

Після смерті 1620 року останнього з князів Острозьких у краї запанувала політична напруга, яка перейшла в релігійні чвари, козацькі повстання й війни, міжетнічні конфлікти. У войовничому запалі Речі Посполитої, яка «вогнем і мечем» спасала свою державність, Болохівщину – «край хліба» – було оголошено польською «ойчизною». Общинне землекористування було зруйновано, замість нього було запроваджено панщину та повинності. У XVIII ст. ці землі відійшли до Польщі.

Сутність реалій життя на теренах літописної болохівської землі поки що розкрито недо-

статньо. На жаль, від початку ХХ ст. вивчення «болохівського питання» було перервано, а від 40-х років ХХ ст. пам'ятки літописної Болохівщини розглядали переважно в широкому загалі – як об'єкти історичної Волині⁶⁷. Лише в 1990-х роках українська наука повернулася до вивчення «болохівської теми», яка замовчувалася впродовж багатьох десятиліть на тлі «москвоцентричних» теорій. Вона залишається за межами офіційної вітчизняної науки і донині. В останньому тритомному виданні «Давньої історії України» болохівським містам присвячено одне речення⁶⁸. Годі шукати пояснень, що Болохівщина – це князівство, давньоруська автономія, оригінальне суверенне формування. Не виділено їй і як історичну область, хоча такою Болохівську землю визнавала навіть радянська історіографія, а нині знову підтвердили російські дослідники⁶⁹. В Україні її історичну роль прагнуть відновити вчені-поділлєзнавці та широкий загал краєзнавців Хмельниччини, Рівненщини, Житомирщини, Вінниччини⁷⁰.

Вісім з половиною століть відділяють нас від першої літописної згадки про болохівську землю. Загублена в часі, вона має багато відкритих питань з економічної, політичної, соціально-демографічної історії. Але є вагомі підстави розглядати історичний досвід цього краю як уроки державності: етап формування політичної суверенності під егідою літописних болохівських князів та період утворення магнатерії князів Острозьких, обидва – приклади культурного піднесення та процвітання.

Примітки

¹ Дашкевич М. П. Княжение Даниила Галицкого за русскими и иностранными известиями / М. П. Дашкевич. – К., 1873; Дашкевич М. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории / М. П. Дашкевич // Труды Археологического съезда. – К., 1876. – Т. 2. – С. 69–139; Дашкевич М. П. Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах / М. П. Дашкевич // Университетские известия. – К., 1884. – № 6; Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия / А. М. Андрияшев. – К., 1887; Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. / П. А. Иванов. – О., 1895; Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. В. Молчановский. – К., 1885; Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV–XV вв. / И. А. Линниченко. – М., 1894; Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического

съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–132; Сецинский Е. Болоховское княжество (1150–1257) / передм., упорядкув., худ. оформлення А. М. Трембіцького / Е. Сецинский. – Хмельницький, 2004; Болохівщина: земля і люди : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Хмельницький ; Стара Синява ; Любар, 2000; Острогіана в Україні та Європі : матеріали міжнародної конференції. – Старокостянтинів, 2001.

² Полное собрание русских летописей. – М.; Ленинград, 1962. – Т. II. – С. 792; Літопис Руський. За Іпатським списком / переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 399, 417.

³ Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – С.Пб., 1842. – Т. III. – С. 163.

⁴ Дашкевич М. П. Княжение Даниила Галицкого...; Дашкевич М. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – Т. 2. – С. 69–139; Дашкевич М. П. Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах.

⁵ Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. – С. 1–132.

⁶ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197–354.

⁷ Трембіцький А. Є. Й. Сіцінський – дослідник Болохівського князівства / А. Трембіцький // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. – С. 25.

⁸ Прищепка Б. А. Погоринські і болохівські міста в давньоруський час / Б. А. Прищепка // Болохівщина: земля і люди. – С. 82.

⁹ Від XVII ст. територія Болохівщини входила до складу Подільського та Київського воеводств.

¹⁰ Прищепка Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. / Б. А. Прищепка, Ю. М. Нікольченко. – Рівне, 1995.

¹¹ Звіздецький Б. Літописний Возвягель в контексті археологічних досліджень / Б. Звіздецький // Літописний Губин... – С. 97–110.

¹² Журко О. До питання про топографічні та планографічні особливості міст Болохівської землі / О. Журко // Літописний Губин... – С. 8.

¹³ Археологічні дослідження у 2002 році провів Ю. І. Толкачов.

¹⁴ Сіцінський Є. Хмельницький замок і матеріали по м. Хмельник (рукопис) / Є. Сіцінський // Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 12, арк. 1–89.

¹⁵ Липко С. А. Де був давній Болохів / С. А. Липко // Український історичний журнал. – 1971. – № 4. – С. 99–105.

¹⁶ Журко О. До питання про топографічні і планографічні особливості міст... – С. 12.

¹⁷ Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – С.Пб., 2001.

¹⁸ Винокур І. С. Літописний Губин в системі Болохівської землі / І. С. Винокур // Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 233–236.

¹⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 353–358.

²⁰ Журко О. І., Михайлова Р. Д. Болохівщина на теренах Хмельниччини: невідоме відоме / О. І. Журко, Р. Д. Михайлова // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 248.

²¹ Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Д. Михайлова. – К., 2007. – С. 35–40.

²² Деякі дослідники вважають, що їх представляли на болохівських землях посадники. Див.: Трембіцький А. Є. Й. Сіцінський – дослідник Болохівського князівства. – С. 22–37.

²³ Греков В. Б. Киевская Русь. – С. 54.

²⁴ Дашкевич М. Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах.

²⁵ Тимошук Б. О. Північна Буковина – земля словянська / Б. О. Тимошук. – Ужгород, 1969. – С. 71–72; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) / П. А. Раппопорт // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1981. – С. 130–136.

²⁶ Якубовський В. І. Матеріальна і духовна культура населення літописного Губина / В. І. Якубовський // Літописний Губин... – С. 40.

²⁷ Михайлова Р. Д. Вивчення художніх традицій Галицько-Волинської Русі (за матеріалами скарбів X–XIV ст.) / Р. Д. Михайлова // Мистецтвознавство України. – 2004. – Вип. 4. – С. 277–283; Михайлова Р. Д. Речові скарби Галицько-Волинської Русі та їхнє історико-культурне значення (XII–XIV ст.) / Р. Д. Михайлова // Слов'янський вісник. – Рівне, 2001. – Вип. II. – С. 3–37.

²⁸ Макарова Т. И. Черное дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М., 1986.

²⁹ Михайлова Р. Д. Художня культура... – С. 196–208.

³⁰ Там само. – С. 196–199.

³¹ Якубовський В. І. Матеріальна і духовна культура населення літописного Губина. – С. 44.

³² Трембіцький А. Є. Й. Сіцінський – дослідник Болохівського князівства. – С. 29.

³³ Сецинский Е. Болоховское княжество... – С. 7.

³⁴ История Польши : в 3 т. – М., 1956. – Т. 1.

³⁵ Корзухина Г. Ф. Русские клады / Г. Ф. Корзухина. – М.; Ленинград, 1954; Звіздецький Б. Літописний Возягель в контексті археологічних досліджень. – С. 97–110.

³⁶ Михайлова Р. Д. Художня культура... – С. 180–188.

³⁷ Сецинский Е. Болоховское княжество... – С. 17.

³⁸ Алфьоров О. Болохівські князі – «провінційна гілка» чернігівських Ольговичів / О. Алфьоров // Кобудь, Константинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 190–202.

³⁹ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області / В. І. Якубовський // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 102.

⁴⁰ Сецинский Е. Болоховское княжество... – С. 21

⁴¹ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище... – С. 87–164. – Рис. 17, 1.

⁴² Там само. – Рис. 17, 5.

⁴³ Там само. – Рис. 17, 3.

⁴⁴ Там само. – Рис. 17, 4.

⁴⁵ Макарова Т. И. Черное дело древней Руси. – С. 48.

⁴⁶ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище... – Рис. 19.

⁴⁷ Макарова Т. И. Черное дело древней Руси. – С. 91.

⁴⁸ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище... – С. 102.

⁴⁹ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. / Б. А. Рыбаков // Свор археологических источников. – 1964. – Вып. Е 1–44; Чернецов А. В. Два перстня-печатки из Старой Рязани / А. В. Чернецов // Памятник культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология : ежегодник, 1980. – Ленинград, 1981. – С. 550–551.

⁵⁰ Макарова Т. И. Перстни с геральдическими эмблемами из Киевскогоклада / Т. И. Макарова // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 246.

⁵¹ Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – К., 1986. – С. 12.

⁵² До знатного валаського роду *Cantacuzino* належала римська родина візантійських намісників та імператорів. Після падіння Візантії (середина XV ст.) Кантакузини перейшли на службу до турків. Шербан Кантакузин (1640–1688) був від 1678 року господарем Валахії; на початку XVII ст. багато членів родини переселилося з Валахії до Росії. У XIX – на початку XX ст. займали провідні політичні посади в Румунії (див.: Советская историческая энциклопедия. – М., 1966. – Т. 6).

⁵³ Петрушевич А. С. Кто были болоховские князья / А. С. Петрушевич // Слово. – Ленинград, 1877. – № 94–95; Линниченко И. А. Четы из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси...

⁵⁴ Spinei V. In formatile istorice despre populat romaneeasa de la est de Carpati in secolele XI–XIV / V. Spinei // In Anuarul Institutului de Istorie Si Arheologie «A. D. Xenopol». – 1977. – Т. XIV. – С. 3–5.

⁵⁵ Греков Б. Д. Киевская Русь. – С. 30.

⁵⁶ Дашкевич М. П. Еще разыскания о Болохове и болоховцах / М. П. Дашкевич // Университетские известия. – К., 1899. – № 6.

⁵⁷ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище... – С. 102.

⁵⁸ Михайлова Р. Д. Художня культура... – С. 374–394.

⁵⁹ Хавлюк П. І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на Південному Побужжі експедицією Вінницького педінституту 1991 р. / П. І. Хавлюк // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 1991/1765 (рукопис).

⁶⁰ Михайлова Р. Д. Вивчення художніх традицій Галицько-Волинської Русі. – С. 277–283.

⁶¹ Майоров О. В. Галицко-Волынская Русь... – С. 461.

⁶² Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. – К., 1996. – С. 23.

⁶³ У дослідженнях Є. Сіцінського історію краю доведено до XVII ст. (див.: Сецинский Е. Болоховское княжество... – С. 27).

⁶⁴ Ворончук І. О. Місто Любартів за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р. / І. О. Во-

рончук // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – С. 85–98.

⁶⁵ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. – С. 197–354; Сіцінський Є. Хмільницький замок...

⁶⁶ Виногородська Л. Археологічні дослідження давньоруських шарів у м. Старокостянтинів у 2001–2003 рр. / Л. Виногородська // Літописний Губин... – С. 50.

⁶⁷ Трембіцький А. Є. Й. Сіцінський – дослідник Болохівського князівства. – С. 25.

⁶⁸ Давня історія України : в 3 т. – К., 2000. – Т. 3. – С. 328.

⁶⁹ Майоров О. В. Галицко-Волынская Русь...

⁷⁰ Болохівщина: земля і люди; Острогіана в Україні та Європі; Журко О. Князі Острозькі і утвердження Острозького домену на Болохівських землях в XIV–XVI ст. / О. Журко // Літописний Губин... – С. 208–217.